
JELENKOR

Koncentrációs tábor: a modernizáció eszköze?

A második angol–búr háború (1899–1902), más néven a dél-afrikai háború, Nagy-Britannia mind pénzben, mind emberi erőforrásokban legjelentősebb fegyveres konfliktusa volt a napóleoni háborúktól az első világháború kitöréséig tartó periódusban. Széles körben ismert a britek által a háború alatt létrehozott koncentrációs táborok ténye és a táborokban elhunytak magas száma. *Elizabeth van Heyningen A tool for modernisation? The Boer concentration camps of the South African War, 1900-1902* című tanulmányában azonban egy teljesen új perspektívából közelíti meg ezt a történelmi eseményt.

A szerző a Fokvárosi Egyetem kutató munkatársa, ahol több éve tanít. Van Heyningen számos társadalomtörténettel, valamint az orvoslás társadalom történetével kapcsolatos tanulmány és kötet szerzője. Így például társírója volt a Fokváros történetét bemutató *Cape Town. The making of the city* (1998) és a *Cape Town in the Twentieth Century* (1999) könyveknek. Az orvostörténeti munkásságából pedig érdemes megemlíteni a *The Cape Doctor in the Nineteenth Century* (2004) című művet, amelynek írásában és szerkesztésében is közreműködött. A közelmúltban a Wellcome Trust támogatásában végez kutatásokat a második angol–búr háború koncentrációs táborainak orvoslástörténetével kapcsolatban. Ebbe a körbe illeszkedik bele az általam ismertetni kívánt tanulmánya.

A címet követően az első momentum, ami már felkeltheti az olvasó érdeklődését, az az új aspektus, amelyből a szerző a koncentrációs táborokat vizsgálja. Az író szakítva a korábbi gyakorlattal nem az áldozatok oldaláról közelíti meg a témát, és szélesebb kontextusba helyezi a vizsgált jelenséget. Ugyanis van Heyningen abból a hipotézisből indult ki, hogy a táborok nem az afrikáner lakosság elpusztítását szolgálták, sőt éppen ellenkezőleg Lord Milner (1897–1901 Fokgyarmat, majd 1902–1905 Transvaal és Orange River Colony kormányzója) és a Colonial Office elképzeléseinek megfelelően a rurális búr társadalom modernizációját voltak hivatva véghezvinni. A koncentrációs táborok bizonyos mértékig Milner gyarmati modernizációs

elképzeléseibe illeszkedtek bele, amelyekkel célja a búrok „civilizálása”, asszimilálása és integrálása volt a brit gyarmati társadalomba, mindezzel erősítve a brit érdekeket.

Véleményem szerint ebben a nézőpontban található meg Elizabeth van Heyningen kutatásának és tanulmányának is fontossága, újszerűsége. A koncentrációs táborok misztifikálását az afrikáner nacionalizmus felhasználta politikai céljaira az egész XX. század folyamán. Ezt erősítve a kérdéssel kapcsolatos brit és ausztrál álláspontok is elsősorban a táborok okozta pusztítás tényét hangsúlyozták.

A tanulmány bevezetésében a szerző röviden megismerteti a koncentrációs táborok létrejöttével. Az első lágerek felállítását Lord Roberts kezdeményezte, majd a folyamat Lord Kitchener – 1900 végén, miután átvette a dél-afrikai brit csapatok feletti irányítást – vezetése alatt teljesedett ki. A katonai vezetés a „felperzselt föld” taktikával (a búr farmok felégetésével) kívánta felszámolni a búr gerillatámadásokat, amelynek következménye lett a civil lakosság táborokban való elhelyezése. A szüklátókörü szervezésnek és a megfelelő ellátás hiányának következtében az első lágerek lakói számára nem volt elég sátor, vagy például a nők és a gyermekek számára megfelelő élelmiszer.

A legsúlyosabb problémát a különböző betegségek okozták. A nem megfelelően kezelt tifuszbajrány 8020 brit katona életét követelte. A hadsereg a kórokozó hordozójává vált, ezáltal amerre járt, fertőzte a vízforrásokat, mint például a Vaal folyót, vagy a Bloemfonteinen keresztülhaladó Modder folyót. Bár a tifusz bacilust már 1890 körül felismerték, sőt 1897-ben Dr. Almroth Wright létrehozott ellene egy hatékony vakcinát, de ezt a dél-afrikai háború alatt csak nagyon ritkán alkalmazták. Van Heyningen szerint egy nagyobb kiterjedésű kanyarójárvány már a háború kitörése előtt jelen volt a rurális Dél-Afrikában. A kaotikus háborús viszonyok közt, a túlszűfolt táborokban, főleg 1901. február és 1901. november között, a betegség futótűzként terjedt. Jelentős számban haltak meg gyerekek a koncentrációs táborokban uralkodó járványok következtében. A szerző úgy véli, hogy az a tévhit, mely szerint a britek a búr gyermekeket szándékosan ölték meg fertőzéssel, vagy egyszerűen a megfelelő táplálás és gondoskodás hiányával, szintén csak az afrikáner nacionalizmust segítő koncentrációs táborokkal kapcsolatosan kialakult mítosz része.

A szerző egy másik fontos, eddig szintén kevésbé kutatott vizsgálati elemre is ráirányítja a figyelmet: a dél-afrikai háború fekete koncentrációs táboraira. A háború alatt legalább annyi bennszülött került lágerekbe, mint ahány afrikáner. A feketék táborairól nagyon kevés adat

ismert a betegségekkel és halálozásokkal kapcsolatban. Mivel viszont a szállás és a táplálkozási viszonyok ezeken a helyeken sokkal rosszabbak voltak, mint a fehérek által lakottakban, ebből eredően Van Heyningen arra következtetett, hogy a halálozás legalább olyan magas volt a fekete gyerekek esetében, mint a búr gyerekek körében. Az eddigi ismeretek szerint 14 154 főre tehető azoknak a feketéknek a száma, akik ezekben a táborokban vesztették életüket, de egyes becslések szerint az áldozatok száma legalább 20 ezer fő lehetett.

A bevezetést követően az első nagy fejezet a koncentrációs táborok statisztikai adatai elemzésének eredményeit mutatja be. A tanulmány Orange River Colony esetében, a gyarmat tisztí főorvosa, Dr. George Pratt Yule által a táborokról készített statisztikákra alapozódik. Transvaal esetében pedig Lord Milner és stábjja (a fekete légerekről azok irányítója, G. F. Lotbinière őrnagy) által létrehozott adatbázisokat használta fel a szerző. Ezekkel a forrásokkal kapcsolatosan kiemeli, hogy a táborok felügyelői, valamint az ellenőrzőhivatalok közti levelezés, amelykből kiderül, hogy az adatokat ellenőrizték, igazolják az adminisztráció fontosságát. Van Heyningen szerint az ezekben a forrásokban található információk pontosabbak a később készített halálozási listáknál, felméréseknél.

Az olvasó, a fejezet illusztrációjaként hét különböző függvény, diagram segítségével kaphat képet a koncentrációs táborokban történt halálozások aspektusairól, mint például különböző táborok halálozási rátáinak összevetése, vagy a bethuliei táborban történt halálozások fő okai és arányai.

A megfelelő, korszerű orvosi ellátás a koncentrációs táborok számára az egyik legfontosabb kérdés volt. Elizabeth van Heyningen külön fejezetben mutatja be ezt a problémakört. A kezdeti időszakban képzett orvosok és ápolók csak kis számban álltak a táborvezetők rendelkezésére, akik ezért kénytelenek voltak a kevésbé képzett helyi katonai sebészek munkáját igénybe venni. Míg egyes helyeken, ilyen volt Norvals Pont, az egészségügyi ellátás kielégítő volt, addig Mafekingben az egészségügyi személyzet képtelen volt megbirkózni az 1901 augusztusában kitört kanyarójárvánnyal.¹ A tábor orvosa, a bécsi származású Dr. Kaufmann bár lelkiismeretesen dolgozott, nem rendelkezett adminisztratív ismeretekkel, amit jól mutat, hogy asszisztense, aki német volt, csak kicsit beszélt angolul, hollandul pedig egyáltalán nem. Így fordulhatott elő, hogy néhány gyereket a halála előtt hetekkel

1. Érdemesnek tartom megjegyezni, hogy van Heyningen a fejezet elején leírja, hogy annak ellenére, hogy a második angol–búr háború kitörésekor a betegségmegelőzés már jól ismert egészségügyi gyakorlatnak számított, két területen még nem sikerült áttörést elérni: a gyermekhalandóság (1899-ben Nagy-Britanniában 1000 gyermekből 146 halt meg), és a vírusos fertőzések okának felderítése terén.

megelőzően sem látott orvos. Bethulieban az orvosok iszákossága mellett az is nehezítette a helyzetet, hogy az egészségügyi személyzet vitában állt a táborvezetéssel.

Lord Milner, hogy megoldja a koncentrációs táborok rossz egészségügyi ellátásának problémáját, az anyaországból toborzott egyes számítások szerint körülbelül 50 képzett orvost és 100 ápolónőt. Az új munkaerő jórészt fiatal, frissen végzett ambiciózus orvosokból állt, akik a telített brit piacot elhagyva reménykedtek a jobb karrierépítési lehetőségben. Többen közülük Dél-Afrikában maradtak és körzeti orvosok lettek.

Az ápolónők túlnyomó többségben 30-as éveikben járva, kevés kilátással a házasságra jelentkeztek a dél-afrikai munkára. Az ő szerepüket Elizabeth van Heyningen több szempontból tarja fontosnak. Úgy véli, hogy a nők a brit nőmodell, ideált képviselték a búrok számára.

Az afrikáner szülők kezdetben féltették gyermekeiket a kórházaktól. A közvetítőszerepet a táborlakók és az egészségügyi intézmények között azok a fiatal búr nők töltötték be, akik gyakornokként dolgoztak a brit nők mellett. 1902-re minden légerben volt legalább 20 afrikáner ápolónő gyakornok. A háború végére a táborvezetők képzési programokat indítottak számukra, és több táborban, mint például a kroonstadi, havi 6 fontot kaptak munkájukért.² A kivételektől eltekintve az egészségügyi személyzet többsége minőségi munkát végzett professzionális színvonalon a tábori kórházakban, amelyek gyakran az adott terület első egészségügyi intézményei is voltak egyben.

A tanulmány következő fejezete a higiénia kérdésével foglalkozik. Van Heyningen úgy vélekedik, hogy a túlnyomó többségben rurális³ búr lakosság számára a higiénia ismeretlen volt. Azok a táborok, ahol ezt a problémát határozott fellépéssel szabályozta a vezetés, mint például Norvals Pontban, bár nem kerültek el a kanyarójárványt, de a halálozási ráta mégis jelentős mértékben alacsonyabb volt, mint az átlag, Orange River Colony lágereit tekintve. A szerző szerint a táborokban eltöltött idő szoktatta hozzá a búrokat a modernebb higiéniahoz.

A britek tisztában voltak azzal, hogy a megfelelő tisztavíz ellátás a koncentrációs táborok szempontjából nagyon fontos, és a sikeres egészségmeg-

2. Összehasonlításként, brit kolléganőik 10 fontot kerestek havonta.

3. Az 1890-es népszámlálási adatok szerint Oranje Szabad Államban a főváros, Bloemfontein volt az egyetlen város, amelynek több lakosa volt ezer főnél (3379). Összehasonlításként, a legtöbb koncentrációs táborban legalább 2000 ember volt. Bloemfontein átlagos lakossága 4825 fő volt, ami bizonyos esetekben elérte a 7000 főt is, amely az 1890-es adatok szerint a város lakosságának több mint kétszerese.

őrzés egyik kulcsa.⁴ A tanulmány ezzel a problémával foglalkozó fejezetéből kiderül, hogy szakemberek dolgoztak a vízellátási nehézségek leküzdésén. A transvaali táborok számára például labort hoztak létre a tej és a víz ellenőrzésére. 1902-re a koncentrációs táborokban vízügyi mérnököket alkalmaztak, akik vízvezeték-rendszereket telepítettek. Aliwal Northban, ahol a kiépített homokszűrős rendszer jócskán túltermelte a tábor vízszükségleteit, ezért tárgyalások kezdődtek arról, hogy a szerkezet a város vízellátásában is részt vegyen. 1902 májusára számos falu és város örökölt így kifinomult vízellátási rendszereket, amely Elizabeth van Heyningen szerint elvitathatatlanul praktikus öröksége a táboroknak.

A tanulmány utolsó fejezete a táplálkozás kérdéskörét járja körül. Transvaalban kezdetben két fajta fejadagtípus létezett. A kommandókban harcolók családjainak étrendje húsnélküli volt. Ezt a megkülönböztetést, mivel számos táborfelügyelő elutasította, egy hónapon belül eltörölték. A feketék természetesen sokkal ritkábban kaptak húst. A fejadagrendszert a hadsereg állította össze, amely a gyerekek és nők igényeivel nem foglalkozott. A kemény, szívós húsok időigényes megfőzéséhez pedig nem állt rendelkezésre elég üzemanyag. A félig megfőtt, egyébként a búroktól rekvirált jószágállományból származó, nagy távolságokból szállított, gyakran zsírszegény és fertőzött hús emésztési problémákat okozott. A Colonial Office megvizsgálta a kérdést. A lakók a tábor boltjában kapható termékekkel, mint például rizs, konzervhal, lekvár egészíthették ki étrendjüket. Ezen felül indiai kereskedők zöldséget és gyümölcsöt árultak a lágerekben. 1901 végére általánossá vált az a gyakorlat, hogy a táborvezetők zöldségeskerteket hoztak létre, valamint leves konyhákat és sütődéket állítottak fel, amelynek köszönhetően nagymértékben javult a búrok tápláltsága. Pratt Yule jelentése szerint ezekre a lépésekre annál is inkább szükség volt, mert az afrikáner anyák nem tudták, hogyan kell a gyerekeket rendszeren táplálni.

Van Heyningen meglátása szerint Lord Milner számára a táborok fontos elemei voltak Dél-Afrika újjáépítésének. Az pedig, ahogyan a háborút követően az afrikáner nacionalizmus tekintett a koncentrációs táborokra, mint az asszimiláció és az angolosítás eszközeire, teljes tévedés volt. Számos falu jutott így vízvezeték-rendszerhez, a táborlakók megismerkedhettek a higiéniai eljárásokkal, a gyermekvédelemmel. A háborút követően folyóiratok biztosították ezeknek az ismereteknek a továbbterjedését a búr nők körében, akiknél szerették volna meghonosítani a „nemzet anyja” modellt. A külön-

4. Ez különösen az olyan városokban volt rendkívül égető nehézség, mint Bloemfontein, ahol minden vízforrás fertőzötté vált, így a tábor lakói csak kb. fél liter forralt vizet kaptak naponta.

böző szervezetek, mint az Afrikai Keresztény Nők Egyesülete (Afrikaanse Christelike Vroue Vereniging) és a Dél-Afrikai Nők Szövetsége (Suid-Afrikaanse Vroue Federasie) az afrikáner nacionalizmus mellett, olyan modern üzeneteket közvetítettek, mint a betegségmegelőzés fontossága. Így 1920-ra, mikor a búr nők elkezdtek nagyobb számban ápolónői, vagy tanári hivatásokat betölteni, ezek az eszmények beépültek az afrikáner tudatba.

A tanulmány az öt fejezetet, kérdést (statisztika, orvosok és ápolónők, higiénia, vízellátás, táplálkozás) egy séma alapján építette fel. Először a szerző azt ismerteti, hogy milyen volt az adott tényező a háború kitörése előtt, majd a táborok felállításakor. Ezt követően arra kerül sor, ahogyan a helyi, illetve a gyarmati adminisztráció kezelte a helyzetet, végül minden fejezet végén egy rövid kitekintés található a hatásokra, következményekre.

A tanulmány illusztrálását szolgálja a forrásidézetek, valamint a már korábban említett hét különböző függvény, diagram mellett, egy fekete-fehér fénykép, amely a bloemfonteini koncentrációs táborban csont soványra fogyott és tífuszos Lizzie van Zylt ábrázolja.

Elizabeth van Heyningen munkája új, az előzőektől teljes mértékben eltérő módon közelíti meg a korábbiakban csak az áldozatok és a szenvedés aspektusából szemlélt és bemutatott búr koncentrációs táborokat.

Elizabeth van Heyningen: A tool for modernisation? The Boer concentration camps of the South African war, 1900–1902 (A modernizáció eszköze? A dél-afrikai háború búr koncentrációs táborai, 1900–1902), *South African Journal of Science*, CVI., 2010. 5/6. 10.

Szabó-Zsoldos Gábor